

ЭКОНОМИКА ИЛИМДЕРИ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

Ашымова А.С.

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЧАКАН
ИШКАНАЛАРДАГЫ ИШКЕРДҮҮЛҮКТҮ ӨНҮКТҮРҮҮ ЖАНА
ИЧКИ КӨЗӨМӨЛДҮ УЮШТУРУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮ**

Ашымова А.С.

**ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА
И ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО КОНТРОЛЯ НА МАЛЫХ
ПРЕДПРИЯТИЯХ КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

A.S. Ashymova

**PROBLEMS OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT
AND ORGANIZATION OF INTERNAL CONTROL AT SMALL
ENTERPRISES OF THE KYRGYZ REPUBLIC**

УДК: 330/334.012 (575.2)

Бул макалада Кыргыз Республикасынын чакан ишканалардагы ишкердүүлүктү өнүктүрүү жана ички көзөмөлдү уюштуруу көйгөйлөрү каралган. Ааламдашуу шартындагы экономика секторлорунун өндүрүштү же тейлөө чөйрөсү түрдүү көлөмдөгү татаалдашкан комбинациянын калыптанышы менен айырмаланат. Тагыраак айтканда ири өндүрүшкө ыктаган компаниялар монополиялык түзүмдү беттесе, чакан жана орто фирмалар туруктуу өнүгүүнүн түрдүү жолдорун иликтешет. Анткени, тигил же бул фирманын чоң кичинесине карабай бир катар факторлор олуттуу таасирин тийгизип турат. Улам барган сайын илимий-техникалык, технологиялык процесстердин өндүрүшкө тийгизген таасиринин күчөшүнөн улам ири ишканалар биргелешип иштөөгө аргасыз болот. Анткени, чоң компанияларда материалдык, финансылык, эмгек ресурстары, тахиалган адистер арбын топтолгонуна карабастан тигил, же бул өлчөмдө муктаждык келип чыгат. Булар илимий-изилдөө иштерин жүргүзүүгө, техникалык, технологиялык табылгаларды өндүрүшкө киргизүүгө толук шарттары жетиштүү.

Негизги сөздөр: чакан ишкана, инновация, инвестиция, активдер, активдерди түзүү, ички контроль, аудит, бухгалтердик эсеп, отчеттуулук, баалоо, методдор.

В данной статье рассматриваются проблемы развития малого бизнеса и внутреннего контроля в Кыргызской Республике. Сфера производства или услуг секторов экономики в условиях глобализации характеризуется образованием сложных комбинаций разного размера. В частности,

крупные производственные компании сталкиваются с монопольной структурой, в то время как малые и средние компании исследуют различные пути устойчивого развития. Потому что, независимо от размера компании, большое влияние оказывает ряд факторов. В связи с возрастающим влиянием научно-технических и технологических процессов на производство крупные предприятия вынуждены работать вместе. Это связано с тем, что, несмотря на то, что крупные компании имеют большое количество материальных, финансовых, человеческих ресурсов и подготовленных специалистов, в той или иной степени есть потребность. У них есть достаточные условия для исследования и внедрения технических и технологических открытий.

Ключевые слова: малое предприятие, инновации, инвестиции, активы, создание активов, внутренний контроль, аудит, бухгалтерский учет, отчетность, оценка, методы.

This article discusses the problems of small business development in the Kyrgyz Republic and the organization of internal control. The sphere of production or services of sectors of the economy in the context of globalization is characterized by the formation of complex combinations of different sizes. In particular, large manufacturing companies face a monopoly structure, while small and medium-sized firms explore different ways of sustainable development. Because, regardless of the size of the company, a number of factors have a significant impact. Due to the growing impact of scientific, technical and technological processes on production, large enterprises are forced to work together. This is because, despite the fact that large companies

have a large number of material, financial, human resources, and trained specialists, there is a need to one degree or another. They have sufficient conditions for research and implementation of technical and technological discoveries.

Key words: small business, innovation, investment, assets, asset creation, internal control, audit, accounting, reporting, valuation, methods.

Учурда өндүрүш ишканаларынын бизнесин уюштуруу базар экономикасынын калыптанган эң олуттуу жана келечектүү элементтеринин бири катары эсептелет. Ал эми бизнестин мындай түрүн ийгиликтүү өнүктүрүү тигил же бүл өлкөдөгү экономикалык жана укуктук жактан түзүлгөн шартка тыгыз байланыштуу. Ишкердиктин активдүүлүгүн күчөтүүгө же басаңдатууга тышкы чөйрөнүн дагы тийгизген таасири кыйла олуттуу. Ошондуктан мамлекеттик деңгээлде ички жана тышкы олуттуу факторлорду, эң алды менен экономика секторлорунун, жеринин өзгөчөлүгүн, географиялык абалын, калкынын улуттук, тарыхый өнүгүү жолунун, калыптанган үрп-адатын, ошондой эле чет өлкөлүк бай тажрыйбаны толук эске алуунун нугунда ишкердиктин мындай түрүн жөнгө салуу зарыл.

Ааламдашуу шартындагы экономика секторлорунун өндүрүштү же тейлөө чөйрөсү түрдүү көлөмдөгү татаалдашкан комбинациянын калыптанышы менен айырмаланат. Тагырак айтканда ири өндүрүшкө ыктаган компаниялар монополиялык түзүмдү беттесе, чакан жана орто фирмалар туруктуу өнүгүүнүн түрдүү жолдорун иликтешет. Анткени, тигил же бул фирманын чоң кичинесине карабай бир катар факторлор олуттуу таасирин тийгизип турат. Улам барган сайын илимий-техникалык, технологиялык процесстердин өндүрүшкө тийгизген таасиринин күчөшүнөн улам ири ишканалар биргелешип иштөөгө аргасыз болот. Анткени, чоң компанияларда материалдык, финансылык, эмгек ресурстары, такшалган адистер арбын топтолгонуна карабастан тигил же бул өлчөмдө муктаждык келип чыгат. Булар илимий изилдөө иштерин жүргүзүүгө, техникалык, технологиялык табылгаларды өндүрүшкө киргизүүгө толук шарттары жетиштүү.

Ошол эле учурда акыркы 10-15 жылдын ичинде чакан жана орто ишканалардын саны тез өсүп жатат. Булардын ири өндүрүштү камтыган компанияларга салыштырмалуу бир катар артыкчылыктары бар. Эң башкысы, бул ишканалардын жергиликтүү базар алкагына жакын жайгашкандыгы, кардарлардын сурооталабын канаттандырууга тез ылайыкташуу мүмкүнчүлүгү жана түзүмүндө башкаруу жаатындагы ашыкча кызмат орундарынын жоктугу менен айырмаланат.

Чакан жана орто ишканалар өндүрүштүк жана жеке керектөө чөйрөсүндөгү жагдайга, өзгөрүлгөн талапка ылайыктап беттеген багытын жеңил-желпи, аз каражат жумшап өзгөртүп турууга мүмкүнчүлүктөр бар. Ушундай жагдайларды толук эске алуу менен чакан жана ири бизнестин интеграциялык ич ара байланыштагы нуктан талдоо жыйынтыгында келип чакан жана орто ишканаларды натыйжалуу өнүктүрүү келечектүү багыттарынын бирине айланат.

Австриялык окумуштуу-экономист Й.Шумпетер (1883-1950-жж.) учурунда узак убакыт АКШнын Гарвард университетинде профессор болуп эмгектенген. Ошол кезде ал ишкердик тууралуу мындай пикирин жазып калтырган: “Жаңы комбинацияны ишке ашырууну биз ишкердик деп атайбыз, анын функциясын ишке ашыруучуларды биз ишкерлер деп атайбыз”. Андан ары карай бул окумуштуу ишкерлердин ишин “Жаратуучу бузуучу” деп баса белгилеген. Анын пикирине ылайык жаңы комбинацияны туура ишке ашырууга, тыянак чыгарууга (ишкердин негизги функциясына) төмөнкүлөр кирет:

- базар алкагына жаңы деп эсептелген товарды даярдоо;
- ишкер уюштурган өндүрүш процессине жаңы технологияны киргизүү;
- жаңы базар алкактарына кирүү аракеттерин көрүү;
- сырьенун жаңы булактарын өздөштүрүү жана тигил же бул чарба тармактарын өнүктүрүүгө, белгилүү өлчөмдө багытын өзгөртүүгө үлүшүн кошуу.

Й.Шумпетер жогорудагы белгиленген көз карашынын негизинде ишкерлерди эң алдыда новатор катары көрсөтүүгө аракет кылган. Ушундан улам ал өндүрүштү кайталап өндүрүү процессинде колдонуучу жаңы техниканын ачылыш билими катары караган. Ошону менен катар ал инновацияны өндүрүшкө мыкты жаңы технологияны жана жаңы продукцияны эле киргизүү эмес, эң алды менен жаңы булактарды, жабдып туруунун түрлөрүн, эмгекти уюштуруунун, өндүрүштүн жаңы багыттарын акмалоо, колдонуу аркылуу аныктоого боло тургандыгын баса белгилеген.

Эң башкысы ал ишкерди инноваторго түпкү уңгусу дал келе тургандыгын өзгөчө белгилеген” [1, 171-б.].

“Атагы алыска тараган бул окумуштуунун пикирине ылайык, ишкер экономика секторлорундагы бардык динамикалык өзгөрүүлөрдүн башаты болуп эсептелет. Дүйнөнүн мыкты экономисттери учурунда белгилегендей ишкердик боюнча калыптанган бардык теориясы сыяктуу эле Й.Шумпетер ишкерлер сөзсүз түрдө так белгиленген жеке тарап болушунун

зарылчылыгы жок. Булар менчик ээлери, менеджер, адамадардын тобу ж.б. болушу ыктымал. Анын үстүнө ишкер статусу туруктуу болушу мүмкүн эмес. Ишкердиктин узак, татаал жана жигердүү жолунда бири кетсе, экинчиси келип турат. Иши илгерлеп инноватордук функцияны аткарып турган кезинде ишкерлик касиети сакталып турат дагы, ал өз бизнесинен тайганда тиешелүү статусунан ажырап калат. Ошондуктан ишкерликти өнүктүрүүнү жөнгө салуунун мамлекеттик деңгээлдеги мааниси бир кыйла олуттуу” [2, 84-б.].

Ишкердикти өнүктүрүү боюнча англиялык окумуштуу, экономика боюнча Нобел сыйлыгынын ээси Хартманн бир топ жаңыча ой жүгүртүү менен талдаган. Анын пикирине ылайык ишкердикти уңгусу иштин түрү менен эмес, эң алдыда жаңы экономикалык мүмкүнчүлүктү, маанайды мүнөздөөнү акмалоо аркылуу аныкталат. Мындай ой толгоонун иш-кердикти өнүктүрүүнүн башкарууга колдонуунун мааниси өтө олуттуу болуп эсептелет.

Илимий адабият беттеринде мындай бир катар функциялар, тагырак айтканда, чечим кабыл алууну, жоопкерчиликти сезүүнү ишкердикти жөнгө салуу менен байланышта кароо туура экендигин белгилеп келишет. Чындыгында ишкер менен менеджердин ишин бир жактуу, бирдиктүү кароо чаташууга алып келет. Анкени, булардын функционалдык түпкү уңгусу бири экинчисинен олуттуу айырмаланат. Бир жагынан алып караганда ишкердик башкаруу ишине караганда кенири мааниге ээ болсо, экинчи жагынан алганда, натыйжалуу башкаруу, менеджмент жана булардын учурдагы бүтүндөй ишине байланышкан маселени ар бир эле ишкер чече албайт.

Ишкерлер тууралуу эң түрдүүчө аныктамалар, көз караштар эң эле арбын экендиги белгилүү. Бул тууралуу Т.Брайан ишкерди “инженер” фабриканы жана заводду кыймылга келтирүүчү көрүнбөгөн машина катары белгилеген. Чынында эле ишкерлердин түпкү негизи, атаандаштыктын айыгышкан шартында иш жүргүзүп, тиешелүү пайда табуу аракетин чебер инженерге салыштыруу эң туура экендигинде күмөн жок [3].

Ишкердик боюнча учурунда ийне-жибине чейин Роберт Хизрич иликтөөгө жетишкен. Ал эң алгачкылардан болуп ишкердик уңгусунун эволюциясын акмалап келип, таблица түрүндө анын схемасын даярдап, сонунан “ишкердүүлүк”, “ишкер” жана “иштиктүүлүк” терминдеринин аныктамасын ачып көрсөткөн. Бул окумуштуунун аныктамасына ылайык “ишкердик бул кандайдыр бир жаңы нерсени даярдоо процесси жана наркка ээ болушу, ал эми ишкер бул

бардык күчүн, убактысын жумшаган, финансылык, психологиялык, социалдык тобөкелдикти өз мойнуна алган, ошол эле учурда сыйлык иретинде акча каражатына ээ болуп, эмгегинен каниет алуучу, турмуш жолуна ишенимдүү караган адам аныкталат [4].

Албетте, “ишкердик” термини басма беттеринде акырындык менен калыптанган. Адегенде бул “антрепренер” деп аталып келген. Муну француз тилинен которгондо “ортомчул” маанисин билгизет. Кийин түрдүү парадтарды, музыкалык көрсөтүүлөрдү уюштуруучуларды, өндүрүшкө же курулуш боюнча ири долбоорлордун жетекчилерин “ортомчул” катары атап келишкен. XIX кылымдын орто ченинде белгилүү бир жумушту аткаруучу же азык түлүк алып келүү боюнча мамлекет менен контракт түзгөн адамдарды дагы ушундай атап келишкен. Ал эми XVII кылымда жеке капиталы жок туруп базар алкагында аракеттенгендер “ортомчул” аталышты камтып келген. XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында “ортомчул” термини “ишкер”, “менеджер” (ишкана жетекчиси) түшүнүгү менен алмаштырылган. Ошол кезде ким ишканаларды уюштуруп жана аны башкарып, жыйынтыгында жеке кызыкчылыгын камсыз кылгандар ишкер катары аталып келген. Акыры келип XX кылымдын орто ченинде ишкерди новатор катары кароо калыптанган.

Учур талабына туура келүүчү жаңы идеяны табуу, аны практикалык жактан ишке ашыруу ар бир ишкердин, эң негизги жана өтө татаал милдеттеринин катарынан орун алат. Мындай талылуу маселени туура, өз убагында туура чечүүгө жетишүү үчүн чыгармачылык менен ой жүгүртүү, жаңы чечимди табуу жетишсиз, ошондуктан калыптанган жагдайга карата болгон мүмкүнчүлүктү туура пайдаланууну алдын ала билүү эң башкы маселе болуп эсептелет. Тагырак айтканда, “иштиктүүлүктүн” маңызына дал келүүчү сезимталынын ийкемдүүлүгү, тынымсыз изденүүчүлүк, чыгармачыл маанай, пайданы жана артыкчылыкты камсыз кылууга жетишүү ж.б. кирет.

“Эл аралык калыптанган тажрыйба көрсөткөндөй ишкердиктин негизги параметрлери экономиканы өнүктүрүүдө өзгөчө орунду ээлейт. Эң башкысы ишкердик жер, капитал, эмгек сыяктуу башкы ресурстардан өзгөчө ресурс катары айырмаланат. Анын өзгөчөлүгү жана негизи функциясы өндүрүштүн ар кыл факторун бөтөнчө ыкмада бириктирүүнү жана аракетке келтирүүнү камсыз кылуусу менен артыкчылык кылат. Мындай жагдайды түзүү, жыйынтыгында ийгиликке жетишүү ишкердин башкаруучулук талантына, жеке көрсөткүчтөрүнө, кыраакылык сапатына түздөн-түз байланыштуу.

Ишкердин жеке негизги сапатын Америкалык башкаруу ассоциациясы төмөнкүдөй көрсөткүчтөрү менен ачып көрсөтүүгө аракет кылган:

- жаңы мүмкүнчүлүктүрдү эртелеп издөө демилгеси;
- алдыга коюлган максатты ишке ашыруу үчүн талыкпай изденүү, артынан түшүү жана туруктуулукту, тынбай иштөөгө жетишүү;
- алдыда кездешүүчү тобелдикке даяр болуу, кам көрүү, жоопкерчиликти толугу менен өзүнө жүктөө;
- тигил же бүл өндүрүштүк, уюштуруучулук ишти аныктоодо өз алдынча чечүүгө жетишүү, өзүнө толук ишенүү;
- баштаган ишти натыйжалуу, сапаттуу бүткөрүүгө чыгармачылык, изденүү менен аракет кылуу, жыйынтыгын чыгаруу;
- бизнестеги, айрыкча чакан, орто бизнестеги негизги багыттарын келечектеги өнүгүү өзгөчөлүктөрүн көрө билүү;
- жекече уюштурууну, талап кылууну так аткаруу, кол астында иштегендердин жасаган жумуштарынын көзөмөлдөй билүү;
- улам жаңы маалыматтар боюнча толук кабардар болуу, иштиктүү карым-катнашты жүргүзүү, өтө ийкемдүүлүктү калыптандыруу”[5, 71-б.].

Иштиктүү келип чыккан ой толгоолордү жыйынтыктоочу, практикалык жактан колдоно билген, кандайдыр бир жаңылыкты табууга жөндөмдүү, айрым кайталангыз жолдордукөрө билген, болгон түйшүктү толугу менен мойнуна алган, ар бир ишке жоопкерчиликте мамиле кылган адам, ишкер катары эсептөөгө арзыйт. Мындай ар тараптуу, билгиликтүү адамдар, албетте, бизнестен башка дагы багыттарда арбын кездешет. Ошондуктан, ишкердикти экономика секторлорунун бардыгында, тейлөө чөйрөсүндө уюштурууга, жөнгө салууга болот. Эгерде, ал адам демилгелүү, жаңы ой толгоону сунуштаганга жөндөмдүү, өз алдынча чечим кабыл алууга эрки, деңгээли жетсе, баштаган ишинин аягын натыйжалуу чыгарса ишкерликке өз бизнесин уюштурууга толугу менен төп келет.

Албетте, “...ишкердикти уюштуруу эң ириде эрки, акча каражатын, билим деңгээлин, белгилүү өлчөмдө тажрыйбаны талап кылат дагы, түрдүү белгилери жагынан бир топ айырмаланат. Буларга ишке ашырылуучу жумуштун түрлөрү, менчиктүүлүктүн формасы, мүлк ээлеринин саны, уюштуруу-укуктук, жөнгө салуу экономикалык формасы, жалданма эмгекти пайдалануунун өлчөмү жана башкалар кирет.

Мындай шартта башкы орун фирма сунуштаган товарлар жана тейлөө көрсөтүү эмес, иштин стилине жана жыйынтыгынын үзүрлүү бүтүшүнө таандык.

Чакан жана орто бизнесте калыптанган тажрыйбаларга ылайык, төмөндөгүдөй классификацияга ажыратып талдоонун негизинде тиешелүү жыйынтык чыгарууга мүмкүнчүлүк түзүлөт:

- менчиктүүлүгү жагынан (жеке менчик, мамлекеттик, муниципалдык ж.б);
- иштиктүүлүгү боюнча (коммерциялык, коммерциялык эмес ишканалар) экономикалык секторлорго тиешелүү жагынан (өнөр жайы, агрардык комплекс, транспорт түйүндөрү, курулуш жайлары ж.б);
- көлөмү жагынан (ири, орто, чакан ишканалар);
- ишинин жагдайына карата (изилдөө, долбоорлоо, конструкциялоо, өндүрүштүк, сатыкка байланыштуу мекемелер, ишканалар);
- түзүмү жагынан (адистештирилген, товардын айрым түрлөрүн чыгаруучу ишканалар, диверсификациялаган ишканалар);
- капиталынын топтолушу боюнча (улуттук, чет өлкөлүк, аралаш ишканалар)” [6, 47-б.].

Жалпы эле ишкердикти, анын ичинде чакан жана орто бизнесте калыптандырууга ар кандай факторлор, шарттар олуттуу таасирин тийгизет. Буларды шарттуу түрдө тышкы жана ички чөйрөгө ажыратып талдоо методикалык жактан туура деп эсептейбиз.

Иликтөө көрсөткөндөй чакан жана орто ишкердиктин субъектилерин курчап турган, алардын ишине таасирин тийгизүүчүлөр тышкы чөйрөнүн уңгусун түзөт. Бизнестин мындай түрүнө тышкы чөйрөнүн, таасири эң эле түрдүүчө, тагыраак айтканда түздөнтүз жана кыйыр түрүндө көрүнүшү ыктымал. Ошондуктан тышкы чөйрөнү ич ара алыскы жана жакынкы чөйрөгө ажыратуу зарылчылыгы келип чыгат. Алыскы чөйрөнүн элементтерине негизинен тигил же бул өлкөнүн же региондун жалпы экономикалык абалы, укуктук, илимий-техникалык, технологиялык, социалдык-демографиялык, саясий, жаратылыш потенциалы, климаттык шарты, экологиялык факторлору кирет. Булар чакан жана орто бизнестин өнүгүшүнүн жалпы абалына тигил же бул өлчөмдө таасирин тийгизип турат. Ал эми жакынкы чөйрөнүн чакан жана орто бизнеске тийгизүүчү факторлордун чыгуусун «инфраструктура» терминине бириктирип кароо, аларды иликтөөгө тийгизүүчү таасирин аныктоого шарт түзөт. Буларга негизинен өндүрүштүк, экономикалык, социалдык, жаратылыш элементтердин чогундусу тиешелүү.

“Чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө таасирин тийгизүүчү тышкы чөйрөнүн негизги элементтерине негизинен мыйзам чыгаруучу бийлик (республикалык, региондук, муниципалдык), мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу органдары, көзөмөлдөөчү-надзордук, фискалдык органдар, финансы-кредит институттары, инвесторлор, карыз берүүчүлөр, камсыздандыруу уюмдары, колдоо жана өнүктүрүү инфраструктурасы (бизнес-инкубаторлору, бизнес-борборлору ж.б.), консалтингдик, аудитордук фирмалар, керектөөчүлөр, жөнөтүүчүлөр (сырьё, жабдуулар, эмгек капиталы), тейлөө кызматы (транспорт, коммуналдык тейлөөлөр), атаандаштар, ортомчулар, массалык маалымат каражаттары, коомдук жана саясий уюмдар, криминалдык түзүмдөр, жаратылыштын айлана чөйрөсү кирет. Жогорудагы саналып өткөн тышкы чөйрөнүн элементтери чакан жана орто ишканалардын иштешине түрдүү өлчөмдө таасирин тийгизиши ыктымал. Бул көбүнчөсү фирманын беттеген адистигине, чыгарган товарларынын, тейлөө көрсөтүүнүн көлөмүнө, түрүнө, карым-катнашынын арбындыгына тыгыз байланыштуу” [7, 165-б.].

Адистердин аныктоосу боюнча чакан жана орто ишканалардын ички чөйрөсүнүн элементтерине негизинен төмөнкүлөр таандык: ишкердин өзү, жалданган жумушчу, кызматчылар, бизнести башкаруунун системасы, ар кыл ресурстар менен камсыздалуусу, технология жана жабдуулар жана башкалар. Чакан жана орто бизнес эң алды менен чарба чөйрөсүндө иштиктүүлүгүнүн натыйжасынан пайда табуу, экономикалык эркиндиги, инновацияны ыкчам колдонуу, товарларды, тейлөө кызматын базар алкагына чыгаруу мүмкүнчүлүгү, ийкемдүүлүк өзгөчөлүгү жагынан айырмаланат. Эң башкысы ишканаларда иштегендердин санын аздыгы фирма башчысы менен андагы жумуш аткаргандардын ортосундагы тыгыз байланыштын түзүлүшү, карым-катнаш кылышы, жыйынтыгында келип беттеген багытын ишке ашырууга, арбын пайда табууга көмөктөшөт. Чыгарган товарларын сатуучу базар алкагынын чакандыгы тигил же бул деңгээлде баа жана ошол тармактагы товарын өткөрүүнүн көлөмүнө анчалык терстаасирин тийгизбейт. Анын үстүнө ишкерлер менен товарды, тейлөөнү керектөөчүлөрдүн ортосунда акырындап калыптанган ишенимдик бирдиктүү байланыш чоң мааниге ээ болуп турат. Тагыраак айтканда фирмада иштегендер менен товарды сатып алуучулар, тейлөө кызматын пайдалангандар, бири экинчисин дагы таанып калат.

“Учурдагы тажрыйба көрсөткөндөй чакан жана орто бизнес менен алектенгендер банктардан алган

кредитинин ченелүүлүгү өздөрүнүн жеке каражаттарынын чегерүүсү, “формалдуу эмес базар капиталын (жоро-жолдошторунун, досторунун, туугандарынын ж.б. акчаларын) колдонуу мүмкүнчүлүгү жагынан айырмаланат. Экономиканын мындай секторунда бизнестин ири түрлөрүнө салыштырмалуу негизги капиталга караганда айланма капиталдын үлүшү бир кыйла жогору экендиги менен айырмаланат. Чакан жана орточо ишканалардын негизги функциялары экономикалык негизге келип такалат. Анткени, ишкер биринчиден, ал фирмасына кызматчыларды, жумушчуларды алып, ишке чегерүүчү, экинчиден, товарды чыгаруучу жана тейлөө ишин жүргүзүүчү, үчүнчүдөн, илимий техникалык прогресстин, технологиялык процесстин катализатору, төртүнчүдөн, тиешелүү өлчөмдөгү салык өлчөмүн төлөөчү, бешинчиден, базар экономикасынын шартында калыптанган агент болуп эсептелет” ишканалар) [8, 112-б.].

Албетте, чакан жана орто бизнестин дагы бир олуттуу функциясы социалдык багыт. Мындай ишканада иштегендердин басымдуусу өздөрүнүн потенциалдык чыгармачылыгын, мүмкүнчүлүгүн пайдаланууга, далилдөөгө, ырастоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Буларды көп жылдык тажрыйба көрсөткөндөй социалдык жактан мүчүлүштөрү кездешкендердин (аялдар, студенттер, оорукчандар, пенсионерлер, качкындар) эмгеги арбын колдонот. Калктын мындай каттары чоң фирмалардан иш табуусу кыйла көйгөйдү жаратат.

Учурда чакан жана орто бизнестин калыптануусу экономика секторлорун өнүктүрүүнүн өзөктүү бөлүгү катары эсептелет. Мындай жагдайды чарба комплекстери мыкты жолго коюлган мамлекеттердин тажрыйбасы толук ырастайт. Бирок, Кыргызстанда чакан жана орто бизнести өнүктүрүүнү жөнгө салууга маани берилбей келет. Ушундай өксүктү толук эске алып, буга чейин жасалган иштерди жеткиликтүү иликтеп, соңунан өнүккөн өлкөнүн социалдык-экономикалык саясатындагы башкы багыттарын кайрадан карап чыгып, тиешелүү чечимдерди кабыл алуу учур талабы. Тагыраак айтканда, импорттун көлөмүн кыскартуу, экспорттун үлүшүн арбытуу, тышка чыгарууга, атаандаштыктын талабына төп келгидей, сапаттуу товарларды даярдоого, айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүнүн негизинде экспорт көлөмүн арбытууга ар тараптуу шарт түзүү.

Бирок, инфляция төмөндөбөй жатканда, банк ставкасынын жогорку деңгээлинде, өнөр жай өндүрүшүнүн өтө төмөндөп кетишинин, ошондой эле жалпы туруктуулук ойдогудай абалга жете электе, инфра-

структурасынын сапатынын талапка туура келбей жатышы, жаңы товарларды чыгарууга өбөлгө түзүп, түрткү болуучу илимий-изилдөө иштеринин солгундугу, кадрлардын тартыштыгы сыяктуу факторлорунун шартында өтө татаал экендигин эске алуу зарыл. Анын үстүнө илим изилдөө иштерин жүргүзүүгө жана илимдин кадрларын даярдоого бөлүнгөн акча каражаттарынын көлөмүнүн убакыт өткөн сайын кыскарышы жаңы, атаандаштыкка туруштук бергидей товарларды чыгаруу биртоп кыйындайт.

“Чакан жана орто ишканаларды арбытуу жана талапка жооп бергидей денгээлин көтөрүү нормативдик-укуктук базасын жетиштүүлүгүнө, тактыгына, атаандаштык чөйрөнүн базар экономикасынын талабына дал келгидей калыптанышына, мамлекеттин ишкердиктин ишин жөнгө салуунун ыкмаларынын, формаларынын ийкемдүүлүгүнө тыгыз байланыштуу. Кыргызстанда чакан жана орто ишкердикти калыптандыруу кыйла татаал шартта жүргүзүлүп, азыркыга чейин, далай чечилбей жаткан көйгөйлөр орун алган. Ошол эле учурда базар мамилелеринин негизги принциптери ишке ашып, экономика секторлорунун, анын ичинде чакан жана орто бизнестин өнүгүшүнө оң таасирин тийгизип жатат. Дүйнөнүн көп өлкөлөрүндө ишкердиктин анын ичинде чакан жана орто бизнести өнүктүрүүдө мамлекеттин мааниси улам барган сайын күч алып жатат. Социалдык жактан калыптанган базар экономикасы мамлекетти ишкердикти өнүктүрүүнүн кыймылдаткыч күчү, аспабы, түрткү берүүчүсү катары мажбур кылат” [9].

Ишкердикти калыптандыруу жана андан ары карай натыйжалуу өнүктүрүүнү мамлекет тарабынан жөнгө салуу, ошондой эле чакан жана орто ишкердиктин келечектеги багыты боюнча көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп, теориялык, практикалык негизде илимий эмгектер даярдалган. Ишкердикти өнүктүрүүнүн учурдагы теориясын негиздөөчү катары Друкер П., Санто Б. ж.б. эсептелет. Булардын көпчүлүгү ишкердикти башкаруунун өзгөчө түрүнө байланыштырып талдоого аракет кылышкан. Мунун өзөгүн төмөнкүдөй стратегиялык багыттар камтыйт:

-ишкердикти чоң кичинесине карабастан бардык түзүмдөрүнө инновацияны үзгүлтүксүз жана кеңири колдонуу;

-ишкердикке таасирин тийгизүүчү жана башкаруу чөйрөсүндөгү тобкелдикке тиешелүү инновациялык өзгөрүүлөрдө, башкы, келечектүү багыттарын алдыртан байкоо, тиешелүү камылга көрүү.

Аудитордук кызматтар бүгүнкү күндө кыргыз базарынын ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Бул жеке

менчиктин калыптанышына байланыштуу, бул тобокелдиктин жогорку деңгээли менен байланышкан пайдалануу жана башкаруу процесси. Рыноктук экономикада экономикалык иш-аракет аудит системасы тарабынан жетиштүү натыйжалуу камсыз кылынган аларды коргоо каражаттарына муктаждыкты пайда кылган менчик кызыкчылыктары менен шартталат. Аудитордук кызматтар көз карандысыз каржылык контролдоо, чарбалык ишмердүүлүктүн натыйжалары боюнча финансылык отчеттуулуктун ишенимдүүлүгүн тастыктоо жана ага байланыштуу кызматтарды көрсөтүү аркылуу чарбакер субъекттердин мыйзамдуу мүлктүк кызыкчылыктарын коргоого багытталган.

Базар мамилелеринин өнүгүшү менен тышкы экономикалык байланыштарды кеңейтүү зарылдыгы келип чыгууда. Бүгүнкү күндө тышкы рынокторго барган сайын көбүрөөк компаниялар чыгууда, анткени бул кирешелерди көбөйтүү, базардын чектерин кеңейтүү, компаниянын илимий-техникалык потенциалын ишке ашыруу, саясий, экономикалык, илимий-техникалык жана маданий маалыматтарды алмашуу менен байланыштуу. Аудитордук кызматтар ушул муктаждыктарды канааттандырууга көмөктөшөт, анткени аудит көбүнчө экономикалык субъектилердин тышкы экономикалык байланыштарын түзүүнүн өбөлгөсү болуп саналат.

Өнүгүүнүн ушул этабы үчүн мүнөздүү болгон чет өлкөлүк инвестицияларды экономикага тартуу, ата мекендик фирмалардан экономикалык субъект катары статусун, ошондой эле алардын ишкердик беделин жогорулатууну талап кылат. Компаниянын ушул статусун жана ишкердик беделин аныктоо ишкердүүлүктүн компетенттүү жүрүм-турумунун гана эмес, аудитордук текшерүүнүн натыйжасы болуп саналат. Көз карандысыз эксперттер катары аудитордук уюмдар белгилүү бир фирмага ишеним маселесин тактоого мүмкүнчүлүк берет. Өз кезегинде, ушул себептер аудитордук уюмдарды алардын ишкердик кадыр-баркын жогорку деңгээлде топтоого мажбурлайт, ошондуктан алардын пикири ички жана эл аралык рынокто ишенимдүү болот.

Аудитордук иш-аракеттердин стандарттарын кабыл алуу жана үзгүлтүксүз өркүндөтүү, аудитордук кызматтар рыногундагы атаандаштыктын күчөшү, аудитордук кызматтын натыйжалуулугун жогорулатуу методикасын өркүндөтүүнүн жана өркүндөтүүнүн зарылдыгын алдын-ала аныктады. Кыргызстандагы аудитордук тутумду реформалоонун негизги максаты - аудит чөйрөсүндөгү мыйзамдарды жана ченем-

дик укуктук актыларды эл аралык тажрыйбага ылайык келтирүү. Аудиттин сапатын контролдоо маселелери ушул багытта негизги орунду ээлейт.

Ички аудит – кичи ишкананын ичинде жүргүзүлүүчү иш-аракеттерди аудитордук кызмат катары көз карандысыз баалоо жана башкаруу көзөмөлүнүн ажырагыс бөлүгү. Ички аудиттин максаты – кичи ишкананын экономикалык саясатына шайкештигин эксперттик баалоо, анын ичинде бухгалтердик эсеп, бардык түзүмдүк бөлүмдөр жүргүзгөн ички контролдун иштешин баалоо. Адистештирилген кызмат бухгалтердик эсеп жана каржы кызматынын түзүмдүк бөлүмдөрүнүн бири боло албайт, антпесе ал эсеп саясатын баалоодо эксперттин ролун аткарбайт.

Ички аудиттин болушу зарылдыгын кичи ишкананын ээлери жана менеджерлери андагы иштин чыныгы абалы жөнүндө билгиси келгендиги менен шарттайт. Бул үчүн кичи ишканаларда адистештирилген бөлүмдөр түзүлүп, анын кызматкерлери башкаруунун бардык деңгээлдерин, өндүрүштүк багыттарын жана ар бир технологиялык циклди талдоо менен алектенишет. Ошол эле учурда, тутумдун жана ар бир элементтин иштешинин рационалдуулугу, алардын ортосундагы өз ара байланыш деңгээли талданып, ишкананын ишиндеги алсыз жактар аныкталып, орун алган кемчиликтерди четтетүү боюнча сунуштар берилет. Ошентип, ички аудит бөлүмүнүн жардамы менен каржы, өндүрүш, маркетинг, сатуу, сатып алуулар, материалдык-техникалык камсыздоо, персоналды башкаруу жана башкалар сыяктуу иштин бардык тармактарында көзөмөл жүргүзүлөт.

Ички аудиторлор активдердин жеткиликтүүлүгүнө жана сакталышына көзөмөл жүргүзүшөт, алардын иши кемчиликтер менен кемчиликтерди аныктоого гана эмес, кичи ишкананын ички резервдерин

аныктоого жана аларды натыйжалуу пайдалануу жолдорун аныктоого багытталган. Аудиторлор кызматтык нускамалардын жана ички процедуралардын өндүрүш процессинин талаптарына шайкештигин талдайт, алардын иш жүзүндө аткарылышын көзөмөлдөйт. Көпчүлүк учурларда, милдеттердин так же туура эмес бөлүштүрүлүшү олуттуу экономикалык жоготуулардын негизги себеби болуп саналат.

Адабияттар:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития. - М.: Прогресс, 1992. - 302 с.
2. Хартманн Хауштайн Берлин, 1979. - 245 с.
3. Брайан Т.. Управление научно-техническими нововведениями М.: Экономика, 1989. - 456 с.
4. Волдачек Л. Стратегия управления инновациями на предприятии. - М.: Экономика, 2018. - 310 с.
5. Подольский В.И., Дик В.В., Уринцов А.И. Информационные системы бухгалтерского учета. М.: ЮНИТИ, 1998 Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.: Финансы и статистика, 2018 г. - 432 с.
6. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник-3-изд., перераб. - М.: Финансы и статистика, 2017. - 288с.
7. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Учебник. - М.: ИНФРА-М, 2018.-366 с.
8. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. - Б.: Максспринт, 320 стр.
9. Вахрушина М.А. Международные стандарты финансовой отчетности: Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности "Бухгалтерский учет, анализ и аудит" / М.А. Вахрушина. Л.А. Мельникова, Н.С. Пласкова; под ред. М.А. Вахрушиной. - М.: Омега - Л, 2018 г. - 568 с.